

¹² Jakab E.: *Oklevéltár II.* 58. (1561: Dominicus Segesvary.) 1557-ben „Segesvary Domokos“ malombíró, 1562-ben „Sesprichter Domokos“ számvető a szászok részéről és az utak felügyelője. Vö. Jakó Zsigmond: *Kolozsvár város tisztviselői (XVI—XVII. század)*. Kolozsvár, 1953. Kézirat.

¹³ *Erzählung wie sich die Hungrische wieder die Saxische Nation in Calusen-burg empöret...* 1568. Deutsche Fundgruben der Geschichte Siebenbürgens I. Herausgegeben durch G. Joseph Kemény. Klausenburg 1839. 146—147. (Mann hatte Kirchen Väter erwehlet, der Teutsche heisset Dominicus Schesburger, der Ungarische heist Kaczi [sic!] Peter, welcher auch heutiges Tages lebet).

¹⁴ Pirnát Antal — Végh Ferenc: *Új adatok Heltai Gáspárról*. ItK 1956. 72. — Herepei J.: *Adattár III.* 478—479.

¹⁵ Kolozsvár számadásai 1564. 1/IX (1564—1566) és 1592. 5/XV.

¹⁶ *Decreta Centumviorum. A kolozsvári százak tanácsának jegyzőkönyvei* I/6—8. Kolozsvári Állami Levéltár 261 (Centum Patrum 1619. Noviter electi. Saxones: Merten Fwlep, Endres Deiuel, Leorincz Sespurger).

¹⁷ Herepei J.: *Adattár III.* 474—478.

¹⁸ *Decreta Centumviorum* V/1—4. 256—361. (Novi electi 1574: felten Sespurger.) — Sepsiszentgyörgyi Állami Levéltár. *Nagy Jenő gyűjteménye* (Fond Eugen Nagy) IX/1 nr. 160. 27—45. (Namen der herrn meyster.)

¹⁹ 1602: „En hattam vala itt colosuarett harom helyen le tewén marhamat, Eggyhet az Ouarban *Segesvari Balintnénel* avagy *Timar Balintnénel*, kit mikor itt hattam nagy ayanlassal fogatta hogy megh eorizj es megh ótalmazza.“ Erdélyi magyar szótörténeti tár I. Anyagát gyűjtötte és szerkesztette Szabó T. Attila. Bukarest 1975. 151.

²⁰ *Nagy Jenő gyűjteménye*: „Der III Artickel. Zum dritten ist beschlössen worden, das die ehrsame Czeh eyn Jarbuch haben ssol, In velch buch von iaren zu iaren alle fürfallende nötige ssachen auffgezeychnet vnd eyngeschriben sollen werden, als die Leerknecht, mit allen iren dingen vnd vmbstendigkeiten... Auch die merckliche ssachen, die ssich das iar in der Stadt oder im land zwgetragen haben. Denn es kompt oft, dass man ssolches bedarff es.“

²¹ *Erdélyi Történeti Adatok IV.* Kolozsvár 1862. 213.

²² *Decreta Centumviorum* I/6—8. 1620. 284. (Noviter electi saxonum.)

²³ Kolozsvár számadásai 5/XVI. *Vetus Castrum* 1594. 75.

²⁴ RMNY nr. 686, 779.

²⁵ Herepei J.: *Adattár III.* 457.

²⁶ RMNY nr. 644(1590), nr. 663, 664(1591), nr. 686, 688(1592), nr. 779(1596).

²⁷ Egy újonnan megjelent cikkben Johannes Bibliopola már 1559-ben szerepel a szepeni Mathias Hebler és Paul Eber levelezésében. Vö. Gündisch, Gustav — Reinert, Karl: *Melanchton und die Spaltung im Siebenbürgischen Protestantismus* = Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde 2/1979 Heft 1. 1—15.

RITÓOK ZSIGMONDNÉ

A BALASSI COMOEDIA ÉS KARÁDI PÁL

A 16. századból fönmaradt magyar nyelvű színjátékokat a kezünkön előszámlálhatjuk. A közkedveltség, a szó legszorosabb értelmében vett ronggyá olvasás lett ennek az irodalmi műfajnak a temetője. Ami ránk maradt, az általában egyetlen példányban maradt meg, és fönmaradása a véletlen műve. Jó példa erre a Balassi Bálint *Szép magyar komédiája*, amely rejtve-felejtve szlovák versek között lappangott a bécsi császári könyvtárban, és csak a legutolsó évtizedben fedezték föl.

Ezért olyan becsesek ezek a műalkotások, közöttük az ugyancsak Balassi névhez kapcsolódó másik darabunk: a szerző neve nélkül ránk

maradt „Balassi Menyhárt árultatásáról szóló comoedia“, amelynek egyetlen nyomtatott példányát őrizzük.

A közel kétszáz éve ismert színjáték szerzőjének megállapítására a legkülönbélebb megközelítéssel történtek kísérletek — nem sok eredménnyel. Szóba került már az erdélyi fejedelem kancellárja: Csáki Mihály, a Magyarországon élő evangélikus lelkész és író: Bornemisza Péter, vagy a török hódoltsági területen is működő unitárius Karádi Pál is. Amint látjuk, területileg is, ideológiailag is meglehetősen nagy a bizonytalanság a mű keletkezése körül.

Nehézséget okoz a *Balassi comoedia* műfaja is. A vele foglalkozó szakirodalom egy része mentőakció. Irodalomtörténészeink közül többen a színjátékot drámának szerették volna értelmezni. Csakhogy az nem illik bele egyetlen kor drámaelméleti koncepciójába se. Egy remekül összeválogatott montázshoz hasonlíthatnánk leginkább. A kompozíció sérelme nélkül bővíthető, aminthogy toldottak is hozzá — meggyőződés szerint.

Lássuk most már magát a darabot. Színhelye a mohácsi vész után területileg és vallásilag is megosztott ország. Főszereplője Balassi Menyhárt, a költő Balassi Bálint nagybátyja. Vitéz katona, akit mindkét király igyekszik a maga pártjára hódítani, mert karjára itt is, ott is szükség van. Balassi Menyhárt pedig hol ide, hol oda hajlott, és szolgálataiért ellenszolgáltatásokat várt és kapott: nagyjövedelmű várakat és birtokokat. Ezt az ingadozást nevezi a Comoedia a kor nyelvén árultatásnak. Az öt részre osztott darab először Balassi Menyhárt közvetlen környezetével ismertet meg; deákjai, udvarnépe előtt lepleződik le, titkos dolgait is kitegeti. A darab fő részében a hitét cserélő Balassi Menyhárt áll előttünk. Egy cinikus gyónási jelenetben Oláh Miklós érsek előtt önmaga tárja föl gyerekkorától elvetemültségének teljes listáját. Az utolsó jelenetben Balassi Menyhárt fiát, Balassi Boldizsárt ismerjük meg, aki apjánál annyival hitványabb, hogy még haditettekkel sem dicsekedhetik.

A szerző a főhős elvetemült jellemét mutatja be az első jelenettől az utolsóig. Még csak remény sincs arra, hogy valaha is megváltozzék. A cél láthatólag az, hogy ezt a korában jól ismert közéleti személyt minél feketébb színben mutassa be.

Ha most a műfaj kérdését vesszük, akkor Horváth Jánossal kell egyetértünk, aki azt dialogizált pasquillusnak, párbeszédés gúnyiratnak nevezte. Műfaja hosszú századok irodalmi hagyományára tekint vissza. A humanizmus korában egész Európában elterjedt. Néhány darabja a világirodalom remekművei közé tartozik. Itt csak a Michelangelót is foglalkoztató, harcias Gyula pápát kipellengérező „Iulius exclusus“ című darabra utalok. Ezeknek a műveknek az összevetése bizonyos műfaji sajátságok sorba szedését teszi lehetővé.

Az ilyenfajta pasquillus mindenekelőtt kortárs műfaj. A hallgatók ellenőrzése alatt áll, mert az események részvevői maguk is olvassák. Igazság magva kell hogy legyen annak, amit kigúnyol. Legfőljebb tódítani lehet valamit, de azt is a hihetőség határain belül, a komikum fokozása érdekében. Szereplője csak jelentős személy lehet, akivel valamely társadalmi, politikai vagy vallási csoportosulás szembenáll. A világirodalmi példák mindegyikében maga a főhős rántja le magáról a leplet cinikus önvallomás formájában. Gyula pápa például a mennyország kapu-

jában Szent Péternek dicsekedve számol be arról, hogy mint utódja, hogyan borította vérbe Itáliát ahelyett, hogy a lelkeket gondozta volna.

Balassi comoediánkra ezek a műfaji jegyek pontosan ráillenek. Ezeknek szem előtt tartásával most már új úton kísérhetjük meg földéríteni a mű keletkezésének körülményeit. A comoedia írásának ideje a benne elbeszélte eseményekből kielemezhetően 1566-ra tehető. Vajon kinek állott akkor érdekében, hogy a vitéz katonát ilyen gyilkos módon kipellengérezze? Nos, a történelmi események és a korabeli birtokviszonyok aprólékos vizsgálata egyértelműen a somlyai Báthori család körébe utalja a nyomozót. Amikor ezt a darabot írták, akkor a család nagyra hivatott tagja, Báthori István — a későbbi erdélyi fejedelem és a lengyelek máig is nagyon tisztelt királya — éppen Bécsben Miksa király foglya volt. Követként ment az erdélyi fejedelmi udvarból Bécsbe, ahol a nemzetközi jogszékés ellenére fogságra vetették. Követjárásának célja éppen a Balassi Menyhárt legutolsó átpártolását követő politikai helyzet rendezése volt. Harmadfél éves sínylődése megviselte egészségét, gazdátlanul maradt birtokait pedig azalatt Balassi Menyhárt dúlta, fosztogatta. Amikor az erdélyi udvar újabb követet menesztett Bécsbe, azt ugyancsak letartóztatták. Ez utóbbi követ pedig Kendi Sándor volt, szintén egy olyan család tagja, amely legalább annyit szenvedett Balassi Menyhárt gaztetteitől, mint a Báthoriak. A mindkét családot ért sérelmekkel van tele a Comoedia. Meggyőződésem, hogy Báthoriék bécsi fogsága idején, az ő érdekükben, vagy talán az ő környezetükben írta valaki a darabot.

Sokat foglalkozott az irodalomtudomány a szerző vallásfelekezeti hovatartozásával is. Az igazán leleplező rész ugyanis a cinikus gyónás-jelenet. Ne feledjük el, hogy a fülbegyónás kérdése éppen ezekben az évtizedekben sarkalatos kérdése a hitvitázó irodalomnak. Csakhogy maga a forma, amint láttuk, a pasquillus műfaj tartozéka. Ha alaposabban megvizsgáljuk a jelenetet, kiderül, hogy éle nem is a vallási gyakorlat ellen irányul, hanem személy szerint Oláh Miklós érsek ellen. Ez a fölismerés ismét csak Bécsbe utalja a kutatót. Éppen a legutóbbi években került elő az érseket gyalázó versek egész gyűjteménye, amelyek mind a bécsi magyar kancellária irodalmat művelő ifjainak tollából valók. Tegyük még hozzá azt az adatot is, hogy van egy egykorú följegyzés — éppen Bécsből, az udvari történetíró Zsámboki János kezétől —, amely szerint a Comoediát akkor ott kézről kézre adták.

A szerzőt nem sikerült még azonosítani, talán sose fogjuk megtudni, mert nem is egy író műve. Aki tudott valami terhelőt, az hozzátette. Így állott elő ez a kerek mű. Az, hogy az író — talán örökre — rejtve marad, az is e műfaj sajátossága. A már említett „Iulius exclusus“ írójának kiderítése már a kortárs Erasmusnak és baráti körének se sikerült. És a műfaj hasonló darabjaival is ugyanez a helyzet.

Értő közönsége mindenestre lehetett a Balassi Comoediának Bécsben is, Magyarországon is. Mert például Zrínyi Miklós értesülve azokról az adományokról, amelyekkel a frissen hozzá pártolt Balassi Menyhártot a király elhalmozta, nem minden ironia nélkül így sóhajtott föl: Vajha Ófelsége egyszer már régi, hív szolgáit is hasonlóképpen jutalmazná. Talán elő is adták, a félrehalláson alapuló szójátékok, a nézőre kacsingatás erre enged következtetni. De meg kell jegyezni, hogy a pasquillus, még ilyen párbeszédés formában is, jellegzetes könyvműfaj, ol-

vasásra szánták. Comoediánk kelléktára is megegyezik a műfajcsalád testvérdarabjaival. Vannak ugyanis kötelezőnek mondható fordulatok, így például a főszereplőnek „monstrumként“ való emlegetése, vagy a „barbárokkal“ való párhuzamba állítása. Megvan még az ezekből a darabokból el nem hagyható „kamora-szék“ emlegetése is. Ez a jogos erkölcsi állásfoglalás képszerű ábrázolása a kor nyelvén.

Egyetlen elem hiányzik következetesen — jöllehet a többi darabokban ez a vaskos komikum egyik forrása —, ez pedig az obszcén célzások elhelyezése. A korabeli írók pedig szívesen foglalkoztak Balassi Menyhárt ilyenfajta áruktatásaival is. Ez a negatívum egyébként megint csak az ilyen vonatkozásban rendkívül szigorú Báthori István körére utal.

Valamit talán ebben a rövid fejtegetésben is sikerült érzékeltetni abból, hogy mit jelentett a már korabeli, akár hallgató, akár olvasó közönségnek „A Balassi Menyhárt áruktatásáról szóló comoedia“. Mi teszi azt maradandó emlékévé a régi századok magyar irodalmának? Idézzük a már említett Horváth János szavait:

„Nyelve a Comoediának ugyanaz az egészséges, gyökeres jó magyar nyelv, mely a század irodalmának egyik legfőbb kincse és hagyatéka. Szabatos, találó, talpraesett, mert csak kifejezni akar, anélkül, hogy különösebb szépségre törekednék. Az igazság, valóság, a tény a század ideálja, s nyelve is csak egyenes, tárgyilagos közlésre törekszik. E tekintetben a Comoedia egyik legkitűnőbb terméke a maga korának.“*

Az eddig elmondottakból talán nyilvánvaló, hogy a Balassi Comoediát értelmezni kívánó, sokszor felekezeti és politikailag is pártos szakirodalomból ma Borbély István véleményét** fogadhatjuk el. Ő már 1913-ban leszögezte, hogy a Comoedia dogmatikai kérdésekben nem foglal állást. Amit a mű kigúnyol, az a hittel való kereskedés, azaz az anyagi érdekből való pártállásváltoztatás. Ami a vallásfelekezeti kérdést illeti, szó van ugyan benne mind a katolikus vallásgyakorlattal való visszaélésről: Oláh Miklós érsek pénzért adja a bűnbocsánatot, mind a predestinációnak egy eltúlzott értelmezéséről: Balassi Menyhártnak arról a meggyőződéséről, hogy ő bármi gazságot elkövethet, ha egyszer az örök üdvösségre választatott. Nyilvánvaló, hogy itt kigúnyolásra nem a hitelvek, hanem azoknak elferdítő, torzító hirdetői kerülnek. A Comoedia mondanivalóját tehát magáénak vallhatta bármely felekezet követője, aki keresztény hitét komolyan vette.

Báthori István kíséretével 1567 nyarán hagyta el Bécsset. Erdélybe érve ott egészen új vallási helyzet fogadta őket. Dávid Ferenc és lelkész-társai az egymást követő hitvitákon egyre több hívet nyertek egységvalló nézeteiknek. 1568 januárjában az erdélyi országgyűlés törvényesítette az unitárius vallást. Az ugyancsak ez évi gyulafehérvári hitvitáról hazatérve a Torda utcai kerek kőről elmondott beszédével — a hagyomány szerint — Dávid Ferenc az egész várost megtérítette. Megnyerte ügyüknek magát a fejedelmet is. 1569 októberében Nagyváradon újabb hitvitára került sor, itt a fejedelem már nyíltan Méliusz Péter ellen fordult, és megtiltotta, hogy az unitárius vallás terjesztése elé akadályt gör-

* A reformáció jegyében. II. Kiadás. Bp. 1957. 410.

** Irodalomtörténet, 1914. 175—177.

dítsen. Ezzel megindult a misszió Erdély határain kívül, az ún. Partiumban, a török hódoltsági területeken, sőt Magyarországon is.

Egy hónappal a nagyváradi hitvita után Karádi Pál unitárius lelkész saját nyomdájában kinyomtatta a Balassi Comoediát. Ahogy a művön olvashatjuk: Abruigyányán 1569-ben Székesfejérvári Karádi Pál miheliebe sz. András hónap huszonegyedik napján. Ugyan mi készítette arra, hogy a talán épp a nagyváradi hitvita hallgatósága között kézen-közön terjedő kéziratosszínjátékot nyomdájában sokszorosítsa? Láttuk, hogy a darab az ideológia vagy a hitelvek tekintetében semmi olyat nem tartalmaz, amely az unitárius hitelveknek ellene mond, sőt a két másik felekezet méltatlan képviselőinek előnytelen ábrázolásával annak egyenesen jó szolgálatot tesz. De hogy a kinyomtatás célja mi volt, azt maga Karádi mondja el a színjáték elé írt ajánlásában:

„Mikoron az Balassi Menhiartrol valo Comoedia az en kezemhez akadot volna, elolvasvan azt czodalkozom vala raita minemü rettenetes es halahatatlan Istentelensegeckel es arultatasockal vala rakva nem türhetem, hogy ki ne nyomtatnam, es mindenecnecc tutlara ne adnam.

Egyert azert, mert eleitül fogvan, ah mint az magyar orszagi Cronika bizonyittya, egezz magyar orszag assoc partolassert, arultatasert, es idegen fejedelmeknecc valastasaert pusztula, vesze es romla, meg utalvan az ü tulaidon es természet szerent valo kegyelmes feiedelmeket...

Masert azert gondolom, hog kinyomtassam, hog mindenec ezt latvan peldat vegyenec ebből az arultatásnac eltavoztatására. Mert az eg Ballassaban nilvan altalan fogvan meglathattyac az istennecc mind irgalmassaganac, hozzu ideiglen valo varasanac mivoltat, es mind rettenetes büntetesenecc es haragianac sulsagat, mert noha soc ideiglen el halasztya ü az büntetést, es a keputalast nem mindiarthon ielenti ki: de azert soha büntetes nélkül el nem hatta es el sem haga...

Azért mikor ezeket hallyc, mindniaian tanusagot vegyünk be-löle, es ne iaczunc se Istenünkkel, se hitünkkel se fejedelmünkkel, kiket isten az ü szekiben es tisztiben heleheztetet ez folden...

Az Istentől rendelt fejedelem, akit Balassi Menyhárt olyan ocsmány módon és annyiszor elárult: János Zsigmond. Hogy a hosszútűrő Isten büntető keze végül mégis elérte Balassit, azt a kortársak jól tudják. Mikor ez a darab kinyomtatásra került, a nagyúr is, családjának több tagja is halott volt már, és igen nyomorult körülmények között fejezték be életüket. Az elárult fejedelem pedig immár teljes tekintélyével állt a fiatal unitárius egyház mögött. Az ő Istentől rendelt hatalmát, az ő védelmét élvező unitárius eszmék terjesztését szolgálta Karádi Pál is nyomdájával. Az első unitárius térítő között volt, akik a török hódoltsági területre merészkedtek 1569 telén. Alkalmassirat volt térítő útján a kinyomtatott Comoedia. Egyfelől azért, mert a hosszútűrő Isten büntető keze mindenki számára nyilvánvaló lehetett, ha a Comoediában még rablásaival és harácsolásaival kérkedő Balassi azóta már beteljesült szánalmas és csúfos végére gondolt. De própagandairat is volt egyúttal Magyarország területére merészkedő prédikátorok kezében. Aki a kort ismeri, tudja, hogy nagyjából épp a nagyváradi hitvita idején, azaz a Comoedia kinyomtatása előtt egy hónappal, a pozsonyi országgyűlésen le-tartóztatták az agg Dobó Istvánt, az egri hőst, és Balassi Jánost, Balassi Bálint apját, és fiát is bilincsbe verték. A vád ellenük az volt, hogy özszeesküvést készítenek elő és Erdéllyel praktikálnak. Hiábavaló volt a

rendek közbenjárása, óvadék ellenében se bocsátotta őket szabadon a király. Az országgyűlés nyomott hangulatban oszlott föl, és az egész országra ránehezedett a mi problémáinkat meg nem értő, idegen uralkodó sötét árnya. Ezzel szemben bontakozik ki a Comoediából az igazi „nemzeti fejedelem“ képe, aki éppen akkor áll a „mi“ vallásunk mellé, amikor az idegen király közülünk a legkiválóbbakat elnémítja. Megemlíthetjük, hogy a Comoedia még e tekintetben is jó szolgálatot tett, mert az egész Balassi családot elmarasztalja ugyan, csak az egy Balassi Jánost veszi ki közülük. Őt viszont nagyon is tisztelettel említi. Azt se feledjük, hogy Karádi Pálnak még személyesen is volt oka, hogy a Habsburg-uralkodót rossz szemmel nézze, mert előbbi urát, akinek udvari papja volt, Bethlen Gergelyt Miksa katonái gyilkolták meg. Úgy gondolom, a kettős küldetés, a *prédikátoré*, illetve az *erdélyi magyar* prédikátoré Karádi Pál ajánló soraiból és a történelmi helyzet elemzéséből egyértelműen világos. Nyomdája kezdetleges felszerelésével csak gyakorlati célt szolgált. Apróbb kiadványai, amelyek a hitterjesztés eszközei voltak, elkalódtak nyomtalanul. Nyomdájának máig fennmaradt igen nagyértékű egyetlen darabja a Balassi Menyhárt árultatásáról szóló Comoedia, XVI. századi művelődéstörténetünknek ez a nagyon megbecsült emléke.

KISGYÖRGY ZOLTÁN

A „FILIIUS POSTHUMUS“ ERDŐVIDÉKEN

Az erdővidéki falvak egyház- és helytörténetét kutatóknak nélkülözhetetlen forrásmunka az árkosi és közéapajtai BENKŐ JÓZSEF történetírónak az Erdővidéki Református Tractusról írt kéziratot könyve, a FILIIUS POSTHUMUS.¹ De ez a munka azonban már egyre ritkább, nem is olyan nehéz már összeszámolni a még ismeretes másolatok számát. Az erdővidéki eredeti példányt a Református Egyházmegye levéltárában őrizték, de az a lángok martaléka lett a második világháború alatt. Véletlen folytán egy példányra nemrég akadtunk rá Köpecen Gáspár József nyug. ig. tanító birtokában. A jól sikerült másolatot a baróti eredetiről másolta Gáspár József 1935-ben.²

Unitárius szempontból azért jelentős ennek a munkának az ismerete, mert az adatokat és utalásokat tartalmaz az erdővidéki unitarizmusnak a történetéhez. Ezek közül most csak egy dolgot említünk. Már a szájhagyomány is azt tartotta, hogy Köpec temploma (ahol a Filius posthumus írója hat esztendeig paposkodott) valamikor unitárius templom volt. Aranyosrákosi Székely Sándor szerint az volt 1622-ig, amikor Keserű Dajka János a szombatosok helyett (olyanok ott nem lévén) az unitáriusokat „tudta ki“ Köpecről. Erről a zűrzavaros időről a Filius posthumusban ez áll: „A sok hadakozó időben való zűrzavarok közt annyira ment a dolog, hogy a székelyek földén közönségesen összeegyedének vala a Reformáta és Unitária Ecclesiák s azoknak Papjaik. Ha valamelyik Papot, vagy Mestert megszeretett ez vagy amaz Eccle-